

## כרוניקה של אכזבה: אינטגרציה בין ערבים ליהודים בבית ספר יסודי

נטלי לוי ויוסי שביט\*

"חינוך הוא צומת הדרכים שבו נפגשים פחדים, תקוות ודעות קדומות"  
(אורי יהל ז"ל, מנהל מחלקת החינוך במשלמה ליפו. אדם ערכי, צנוע וחכם. מאמר  
זה מוקדש לזכרו)

**תקציר.** "ויצמן" הוא בית ספר יסודי ממלכתי עברי השוכן בשכונת לב יפו, שכונת מגורים יהודית-ערבית מעורבת. המאמר פורש את פרטי המקרה של בית הספר בשנים 2000-2011, ובמיוחד לאחר שנת 2007, ומנסה לבדוק מה עלה בגורל השילוב בין יהודים לערבים בבית הספר. בניגוד להקשרים אחרים, שבהם שילוב של קבוצות אתניות מכוון מגבוה ונועד לקדם אינטגרציה חברתית ביניהן, במקרה שלפנינו צמח השילוב מהשטח מכוח הנסיבות. אנו מכנים אותו "אינטגרציה נסיבתית". הציר המרכזי של ההתפתחויות בבית הספר הוא השינוי הדמוגרפי שמתרחש בשכונה זה עשורים אחדים: שיעור התושבים הערבים בה הולך וגדל. מסיבות שונות, רבים מבין התושבים הערבים מבקשים להעניק לילדיהם חינוך עברי. על רקע זה הממסד החינוכי, הן הארצי והן העירוני, שואף לשמר את בית הספר כמוסד עברי אך נמנע מלנקוט מדיניות הרשמה מפלה כלפי ערבים. במהלך התקופה נוסו כמה אסטרטגיות חלופיות, אך כולן נכשלו במידה כזו או אחרת. לטענתנו, הכישלונות נובעים מהמתח שבין הגדרת המדינה כיהודית להגדרתה כדמוקרטית, מתח המייצר חוסר החלטיות לגבי אופיו של בית הספר וגורם לשטח לנהל את עצמו. כמו כן מצאנו כי קבוצות ההורים השונות אינן פועלות ממניעים לאומיים גרידא. לקהילות השותפות בבית הספר יש שיקולים רבים, מעמדיים, תרבותיים ודתיים, הקוראים תיגר על התפיסה הדיכוטומית-לאומית המקובלת.

\* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב  
ברצוננו להודות למרואיינים ששיתפו איתנו פעולה במחקר - להורים, למורים, לאורנה ברנס, לדודי שמידט, לנציגי התנועה הרפורמית ולאנשי סמינר הקיבוצים. תודות גם לדני מונטרסקו, לרונן שמיר ולגדעון קונדה על הערותיהם המחכימות. עבודתה של נטלי לוי הסתייעה באמצעות תמיכת הפרס ע"ש סרג'ו גריביץ' לשנת 2012. עבודתו של יוסי שביט נתמכה חלקית על ידי הקתדרה ע"ש ויינברג לחקר אי-שוויון חברתי ועל ידי מענק מקרן יאקובס.

## מבוא

מאמר זה עוסק באינטגרציה ובסגרגציה בין יהודים לערבים<sup>1</sup> בבית ספר יסודי בעיר מעורבת. תלמידים ערבים ויהודים לומדים בדרך כלל בבתי ספר נפרדים. הדבר נובע מההפרדה שבין הקבוצות במקומות מגוריהן ומההבדלים ביניהן בשפת האם ובשפת ההוראה, אך גם מהעוינות בין הקבוצות. רוב היהודים, ומיעוט גדול בקרב הערבים, תומכים בהמשך ההפרדה בין הקבוצות במגורים ובבתי ספר (סמוחה, 2013). על רקע ההפרדה הקיצונית בין הלאומים במערכת החינוך, מעניין לציין שבכמה עשרות מתוך כ-4000 בתי הספר העבריים לומדים תלמידים ערבים (שביט ושויד, 2013). בשנת 2013 עלה שיעור התלמידים הערבים על 10% בכ-60 בתי ספר עבריים (שם). מרביתם נמצאים בערים ובשכונות מעורבות.

המונח "ערבים מעורבות" מתאר ערים שיש בהן מגוון קבוצות אתניות, לאומיות או דתיות, המצויות לעתים בקונפליקט זו עם זו (רכס, 2007). בישראל התייחס המונח בעבר לחמש הערים שבהן יש ריכוז משמעותי של אוכלוסייה יהודית וערבית - יפו, עכו, חיפה, רמלה ולוד. בעשורים האחרונים החלו ערבים מהגרים לערים שמאז 1948 היו יהודיות, ולכן הוכפל מספר הערים המעורבות. כיום הקטגוריה כוללת גם את חצור הגלילית, צפת, כרמיאל, נצרת עילית ובאר שבע (Monterescu & Rabinowitz, 2007). עם הגידול במספר הערים המעורבות מתרחב הדיון עליהן בשיח הציבורי. המתחים האתניים והלאומיים צפים, ובעיותיהן וקשייהן היחודיים עולים תכופות על סדר היום. כך אפשר היה ללמוד ממאורעות יום כיפור שהתרחשו בעכו באוקטובר 2008, מהתבטאויות ראש עיריית רמלה באשר לאוכלוסייה הערבית בשנת 2006 (קישק, 2006), מהתבטאויות ראש עיריית נצרת עילית ביוני 2011 (חורי, 2011, א2011) ומהסדרה התיעודית "לוד - בין ייאוש לתקווה", העוסקת בעיר לוד ובעיותיה.<sup>2</sup> בה בעת מתפתחת כתיבה מחקרית המתייחסת לערים אלו, לדינמיקה החברתית-פוליטית שלהן ולתהליכים האינטגרטיביים המתחוללים בהן. מחקרים שונים הציפו את בעיותיהן של האוכלוסיות הערביות בערים המעורבות או עסקו בדיכטומיה ובפערים בין האוכלוסייה היהודית לזו הערבית (יעקובי, 2005; יעקובי ופנסטר, 2006; מונטרסקו, 2007, 2008; מונטרסקו ופביאן, 2003; רוטברד, 2005; רכס, 2007; Monterescu & Rabinowitz, 2007).

מרביתה של ספרות המחקר העוסקת ביפו מתמקדת בשכונת עג'מי ובקהילה הערבית, במצוקותיה ובהדרתה. יש אך מעט התייחסות מחקרית לשילוב בין יהודים לערבים (למשל גונן והדס, 1994; חזן ומונטרסקו, 2011). מחקר זה עוסק בשכונת לב יפו, השכונה המעורבת המרכזית ביפו, ומתמקד בבית הספר "ויצמן" ובדינמיקה שנוצרה בו בשנים האחרונות סביב השילוב המתוח של יהודים וערבים. שכונת לב יפו היא מרחב מעורב שמתגוררים בו יהודים וערבים. 54% מכלל תושבי השכונה ערבים והשאר יהודים (עיריית תל אביב-יפו, 2012). מרבית תושבי השכונה מתגוררים בעיר כבר עשרות שנים, והמצב החברתי-כלכלי שלהם - יהודים וערבים כאחד - הוא מן הנמוכים בתל אביב-יפו (המרכז למחקר חברתי כלכלי, 2007). במובן זה, לב יפו שונה משכונת

1 בספרות מתקיים דיון על המינוח המתאים להתייחסות לאזרחים הערבים-פלסטינים בישראל. חלק מהחוקרים מעדיפים את המונח "פלסטינים" ואחרים מעדיפים את המונח "ערבים". המרואינים במחקר זה בחרו לקרוא לעצמם "ערבים" ולכן אנו משתמשים במושג זה, ללא קשר להעדפותינו הפוליטיות.

2 סדרת טלוויזיה משנת 2012. יוצרי הסדרה הם אורי רוזנוקס ואייל בלחסן.

עג'מי, שבה מיעוט יהודי חדש ממעמד חברתי-כלכלי בינוני-גבוה חי לצד רוב ערבי עני. במאמר זה נפרוש את השתלשלות המהלכים בבית הספר ויצמן בשנים 2000-2011, ובמיוחד בשנים 2007-2011. ננסה לבדוק מה עלה בגורלה של האינטגרציה היהודית-ערבית שהתפתחה בו על רקע השינויים הדמוגרפיים שהתרחשו ביפו ובשכונה. נתאר כיצד מתייחסים אל האינטגרציה השותפים לה - הורי התלמידים מהקבוצות השונות, הנהלת בית הספר ונציגי ארגונים ועמותות שהיו מעורבים בתהליך. לכאורה, הסיפור שיתואר כאן עשוי להצביע על הדרה על בסיס לאומי של התלמידים הערבים ממשאבים חינוכיים וחברתיים; אולם בפועל נראה שאתניות, דת ומעמד מתערבבים זה בזה ויוצרים שיתופי פעולה וגם ניגודי אינטרסים מעניינים מכפי שאפשר לצפות. מקרה זה עשוי לשפוך אור על דרכי ההתמודדות עם מציאות מעורבת מבחינה לאומית, המייצרת אינטגרציה חינוכית נסיבתית שאינה מונעת מאידיאולוגיה משלבת.

### סגרגציה ואינטגרציה בחינוך

המונח "סגרגציה בחינוך" מתאר הפרדה בין קבוצות חברתיות המוגדרות על בסיס אתני, גזעי, לאומי, תרבותי או מעמדי. ההפרדה יכולה להתרחש בין בתי ספר או בתוכם, בין כיתות או מקצועות לימוד. העיסוק בסגרגציה בית-ספרית זכה לתשומת לב רבה בספרות הסוציולוגית בזכות פסק דין ידוע של בית המשפט העליון בארצות הברית. במשך שמונים שנים נהוגה הייתה מדיניות "נפרד אך שווה" במדינות רבות ברחבי ארצות הברית. מדיניות זו הפרידה בין שחורים ללבנים בבתי הספר והסתתרה מאחורי הנוהג להציע לבני הגזעים השונים חינוך נפרד אך שווה כביכול. ואולם בשנת 1954 פסק בית המשפט בפסיקה חסרת תקדים כי "חינוך נפרד הוא מפלה מטיבו" (Brown vs. Board of Education, 1954). הוא טען כי ההפרדה הגזעית מנוגדת לחוקה האמריקאית וקרא לבטלה לאלתר.<sup>3</sup>

מאז שנות השישים נערכו אינספור מחקרים, רובם בארצות הברית, שעסקו בהשפעות האינטגרציה על ההישגים הלימודיים של תלמידים, ביחסים החברתיים בין בני הקבוצות החברתיות השונות ובהשלכות ארוכות הטווח של האינטגרציה על מהלך חיי התלמידים בבגרותם. המחקר המוכר ביותר על הקשר שבין אינטגרציה להישגים הוא דוח קולמן האמריקאי (Coleman et al., 1966). במחקר זה נמצא כי הישגיהם של תלמידים שחורים גבוהים יותר ככל שגדל שיעור הלבנים בקרב אוכלוסיית התלמידים בבית הספר. הסיבה המשוערת לכך היא שבממוצע, המצב החברתי-כלכלי והשאיפות ההשכלתיות של לבנים גבוהים יותר מאלו של שחורים ותורמים לתפקוד היעיל של בית הספר. קולמן מצא גם שההרכב הגזעי של בית הספר משפיע במידה מועטה מאוד על הישגיהם של לבנים, כך שאינטגרציה גזעית תורמת לשיפור הישגי השחורים ללא פגיעה משמעותית בהישגי הלבנים. מחקרים נוספים שבחנו את השפעת האינטגרציה על סיכויי ההשתלבות של שחורים במערכת התעסוקתית מצאו כי האינטגרציה מסייעת לשחורים להתקבל לאוניברסיטאות, להשתלב בשוק העבודה ולפתח קריירות מצליחות (Wells & Crain, 1994). מחקרים אחרים בדקו את המידה שבה נוצרים קשרים חברתיים בין תלמידים מגזעים

3 השינוי התרחש באטיות. רק בשנות השישים העביר הקונגרס שורה של חוקים והחלטות פדרליות שקבעו כיצד יש לנהוג כדי לייצר דה-סגרגציה למעשה ומהן הסנקציות שיופעלו אם לא יקוימו ההוראות. בשנות השבעים המשיך בית המשפט לפסוק ברוח זו וקבע כי בתי הספר נדרשים להתגבר על הסגרגציה הקיימת בשטח כתוצאה ממגורים בשכונות נפרדות ובאזורים נפרדים, באמצעות שירותי הסעות בחנים שיאפשרו איזון גזעי במערכות החינוך בתוך המחוזות.

שונים ומקבוצות אתניות שונות בבתי ספר אינטגרטיביים. מבחינה תיאורטית, רוב המחקרים מקבלים את נקודת המוצא של תיאוריית המגע (Allport, 1954) המשערת שהסיכוי לקשר בין-אתני (ובכלל קשר בין-גזעי) גדל ככל שגדלה מידת העירוב האתני בבית הספר. בהשפעת ההתפתחויות בארצות הברית והשיח החינוכי שם, הונהגה בישראל בסוף שנות השישים אינטגרציה אתנית בין מזרחיים לאשכנזיים במערכת החינוך הממלכתית-עברית, בניסיון לייצר שילוב חברתי ולהקטין פערים לימודיים. ריש ודר (Resh & Dar, 2012) סקרו את המחקר הישראלי בתחום ומצאו כי אינטגרציה מקדמת את החלשים ופוגעת פגיעה מזערית, אם בכלל, בתלמידים החזקים.<sup>4</sup>

בקרמן והורנצ'יק (Bekerman & Horenczyk, 2001, 2004) ערכו אתנוגרפיה של שני בתי ספר דו-לשוניים המשלבים תלמידים ערבים ויהודים מתוך גישה רב-תרבותית שוויונית. הם חקרו היבטים שונים של השילוב האתני בבתי הספר ובכלל זה גם את דפוסי החיברות בין הילדים. לפי מחקרם, אף שבמהלך הלימודים בכיתה תלמידים יהודים וערבים משתפים פעולה באופן הדוק למדי, בהפסקות מתרחשת הפרדה בין שתי הקבוצות. כמו כן, נדירים הביקורים ההדדיים בבתי התלמידים בני שתי הקבוצות. המסקנה היא ששילוב פורמלי, גם אם הוא נעשה בתנאים שוויוניים למדי בבית הספר, אינו מצליח למחוק את המחיצות הלאומיות בשדה החיברות. בארצות הברית נמצא גם שנטייתם של תלמידים להתחבר באופן הטרופילי (כלומר עם בני קבוצה אחרת) יורדת דווקא ככל שבית הספר הטרוגני יותר מבחינה אתנית (Moody, 2001). ההסבר שהוצע לממצא זה הוא שבבתי ספר הטרוגניים מאוד נוצרים יחסים לעומתיים בין הקבוצות, והללו מובילים להסתגרות ולעוינות הדדית. כמו כן נמצא כי הפרדה גזעית גדלה בהדרגה ככל שמתבגרים התלמידים. אף שיש קשרים בין-גזעיים בבית הספר היסודי, בחטיבת הביניים ובתיכון הם מצטמצמים משמעותית (Shrum, Cheek & Hunter, 1988).

לצד מחקרים הבוחנים את מידת ההצלחה של האינטגרציה בקידום הישגים ויחסים חברתיים בין קבוצות, יש מחקרים לא מעטים העוסקים בקשיי האינטגרציה ובהתנגדות לעצם השילוב בין בני מיעוטים לקבוצות הרוב בבתי ספר. ההרכב הגזעי הוא שיקול מרכזי בבחירתם של הורים לבנים לשלוח את ילדיהם לבית ספר מסוים. כדי להתמודד עם האינטגרציה הכפויה עליהם על פי חוק פיתחו בתי ספר שיטות להפרדה באמצעות הסללה בתוך בית הספר. רשמית, מסלולים והקבוצות נועדו להתאים לתלמידים בעלי רמות הישגים שונות; אך ההפרדות אליהם חופפות במידה רבה את החלוקה האתנית, הגזעית והמעמדית (Clotfelter, Ladd & Vigdor, 2002; Yun & Reardon, 2002). קולמן, שחקר את מדיניות הדה-סגרגציה (Coleman, 1975), מצא כי תהליכי עירוב ממוסדים בבתי ספר מסוימים אייצו את בריחת התלמידים הלבנים מאותם מוסדות, ובמיוחד את נטישתם של בני המעמד הבינוני שהיה באפשרותם לעבור לבתי ספר פרטיים או למחוזות מעורבים פחות מבחינה גזעית. לגבי תופעה זו, שגילס (Giles, 1978) כינה אותה "בריחת הלבנים" (white flight), טען קולמן שהמדיניות המכוונת לייצור עירוב ואינטגרציה הביאה בסופו של דבר לתוצאה ההפוכה.

4 יצוין עם זאת שהמחקרים הישראליים על השפעות האינטגרציה לא עומדים בסטנדרטים מתודולוגיים המאפשרים לבודד את השפעת אפיוני התלמיד ומשפחתו מהשפעת ההרכב החברתי והקוגניטיבי של הכיתה שבה הוא לומד. מחקרים עדכניים משתדלים לבודד את שני סוגי ההשפעות הללו באמצעות שימוש במערכי מחקר ניסויים או מעין-ניסויים.

גם בחינוך העברי בישראל היו הדברים דומים. ניסיונות אינטגרציה בין מזרחים לאשכנזים נתקלו בהתנגדויות הורים, בעיקר כאלה ממעמד בינוני-גבוה. בתי ספר ניסו להתמודד עם התנגדויות ההורים והמורים - שהתקשו ללמד כיתות הטרוגניות - על ידי הסללה והקבצה (דהאן ויונה, 1999; יונה וספורטא, 2003; לוי, 2006; סבירסקי, 1981, 1990). בשני המקרים, הישראלי והאמריקאי, התנגדה הקבוצה המבוססת לאינטגרציה וניסתה להימנע ממנה באמצעות בריחה מהזירה או באמצעות הפעלת לחץ על בית הספר כדי לשמר הפרדה.

### אינטגרציה בין יהודים וערבים במערכת החינוך בישראל

במדינת ישראל ההפרדה בין יהודים לערבים מתקיימת ברבים ממישורי החיים, וכך גם במערכות החינוך. ההרשמה לבתי הספר היסודיים מתבססת במידה רבה על אזור מגורים. מאחר ש-90% מהערבים אזרחי ישראל חיים ביישובים ערביים (סמוחה, 2013) ושיעור גבוה אף יותר מקרב היהודים גרים בשכונות וביישובים יהודיים, מדיניות הרשמה זו יוצרת הפרדה ניכרת בין הלאומים, וכך גם העובדה שהלימודים נערכים בשפות שונות (אל חאג', 1996; גביון, 1999). בניגוד לתכנית האינטגרציה בין מזרחים לאשכנזים שתוארה לעיל, מדיניות שילוב רשמית בין שתי קבוצות הלאום לא הופעלה מעולם. ההפך הוא הנכון: ההפרדה הממוסדת מתרחשת במשרד החינוך, בין הפיקוח העברי לערבי, ומשמרת סגרגציה על בסיס לאומי.

ניתוח נתוני תלמידים בבתי ספר בישראל בשנים 2003-2013 מלמד שמתוך כ-4,500 בתי הספר הממלכתיים הפועלים בישראל, כ-84% מבודלים לחלוטין מבחינה לאומית; בכ-14% מבתי הספר הממלכתיים העבריים יש מיעוט ערבי קטן (עד 5%); ב-111 בתי ספר עבריים יש מיעוט ערבי העולה על 5%, כמחציתם מוסדות של החינוך המיוחד. בשנת 2013 פעלו בישראל 54 בתי ספר ממלכתיים שאינם מוגדרים כמוסדות חינוך מיוחד, ובהם היה עירוב יהודי-ערבי ששיעור קבוצת המיעוט בו עלה על 5%. כל בתי הספר הללו, למעט שלושה, הם עבריים ורוב רובם מצוי בערים מעורבות.

כמה מבתי הספר המעורבים מאוגדים ברשת "יד ביד - המרכז לחינוך יהודי-ערבי בישראל". הרשת נוסדה בשנת 1997 במטרה ליזום ולעודד שיתוף פעולה יהודי-ערבי שוויוני בחינוך, בעיקר באמצעות פיתוח מוסדות חינוכיים דו-לשוניים, דו-לאומיים ורב-תרבותיים. מאז 1997 הייתה "יד ביד" מעורבת בהקמת חמישה בתי הספר וגני ילדים על פי עקרונות אלו - בירושלים, בוואדי עארה, בגליל (Bekerman, 2000), ובשנת 2013 גם בחיפה וביפו. המרכז דבק באידיאולוגיה המדגישה שוויון וסימטריה בין הקבוצות הלאומיות בבית הספר. על כן הצוותים בבתי הספר, על מנהליהם ומוריהם, מאוזנים מבחינה לאומית ובתי הספר משתדלים לשמור על איזון מספרי בין התלמידים משתי קבוצות הלאום (Bekerman & Horenczyk, 2007; Svirsky, Mor-Sommerfeld, Azaiza, & Lazarowitz, 2004).

בית הספר "גליל" של רשת "יד ביד" שימש נושא למחקר מעמיק של בקרמן בתחילת שנות ה-2000. החוקר בחן את מדיניות בית הספר, את הפרופיל האתני, הדתי והמעמדי של הורים השולחים את ילדיהם אליו, את תגובתם לאינטגרציה הנרקמת בו ואת התייחסותם לממדים חינוכיים שונים בבית הספר. הוא מצא פער בין ההורים היהודים לערבים כמוטיביות הבחירה לשלוח את ילדיהם לבית הספר. לעומת הראשונים, שביקשו לתת ביטוי לאידיאולוגיה שוויונית, האחרונים עשו זאת במידה רבה במטרה להקנות לילדיהם חינוך איכותי יותר מהחינוך הציבורי הערבי ובתקווה לשפר את הישגיהם. כמו כן מצא בקרמן פער בין האידיאולוגיה לפרקטיקה

בקרב ההורים היהודים. רבים מהם הצהירו כי הם תומכים בייצוג שווה ובהכרה מלאה באחר, אך חלקם הגדול בחרו להוציא את ילדיהם מבית הספר מסיבות שונות, ובכללן התנגדות לביקורת שמתחתו רבים ממורי בית הספר על ערכים יהודים-לאומיים. הורים פלסטינים לא מעטים ראו בפעולה זו גזענות גלויה (Bekerman, 2002a, 2002b, 2003a, 2003b). בית הספר ויצמן משתייך לקטגוריה של בתי ספר ציבוריים מעורבים, קטגוריה שנעדרה עד כה מן המחקר הישראלי. מחקר זה נועד למלא את החסר ולבחון אינטגרציה יהודית-ערבית נסיבתית, השונה מהאינטגרציה האידיאולוגית המתקיימת בבתי הספר הדו-לשוניים.

### יפו - הפריפריה של המרכז

עד 1948 הייתה יפו עיר נמל חשובה ומרכזית מבחינה חברתית, פוליטית, תרבותית וכלכלית. ערב מלחמת 1948 התגוררו בה ובשכונות סביב לה כ-70,000 תושבים ערבים וכ-30,000 יהודים,<sup>5</sup> אך במהלך המלחמה עזבו את העיר רוב תושביה הערבים. פחות מארבעת אלפים ערבים נותרו בה והיא התרוקנה כמעט כליל מהאליטה הערבית התרבותית, הכלכלית והפוליטית שלה. הנותרים רוכזו בשכונת עג'מי וחיו תחת ממשל צבאי עד למאי 1949 (מונטרסקו, 2008). לאחר המלחמה ואיחודה של יפו עם תל אביב הגיעו מהגרים יהודים רבים לעיר ואכלסו את בתי הנטושים. גם ערבים מכפרי הגליל והמשולש התיישבו בה (שם). כיום חיות ביפו אוכלוסיות מגוונות ובעלות רקעים שונים. כ-15,000 ערבים, מתוכם 80% מוסלמים וכ-20% נוצרים, מרוכזים בעיקר בשכונות עג'מי וגבעת עלייה. האוכלוסייה היהודית מונה כ-30,000 תושבים וביניהם תושבים ותיקים, עולים חדשים ויהודים המכונים "חדשים" - יהודים ממעמד חברתי-כלכלי בינוני גבוה, בעיקר בעלי מקצועות חופשיים, שהגיעו ליפו בעשורים האחרונים. בעיר חיים כמה אלפי מהגרי עבודה, ויש בה גם קהילה חדשה של סטודנטים הלומדים במכללה האקדמית שקמה במרוכה (מונטרסקו, 2007). מבחינה חברתית-כלכלית, יפו היא אחד האזורים העניים בתל אביב-יפו. מבין כלל רובעי העיר יש בה האחוז הגבוה ביותר של משקי בית שהכנסתם החודשית נמוכה מ-6,500 שקלים, והוא גבוה גם בהשוואה ארצית. הקהילה הערבית ביפו היא הענייה ביותר במטרופולין (שם). חשוב לציין כי מעמדה החברתי-כלכלי של האוכלוסייה הערבית הנוצרית איתן יותר משל זו המוסלמית (איכילוב ומזאווי, 1997).

מערכת החינוך היפואית מורכבת ממוסדות ממלכתיים עבריים וערביים וממוסדות פרטיים, הקשורים בחלקם לכנסיות ומשרתים בעיקר את האוכלוסייה הערבית - הנוצרית והמוסלמית כאחד. זהו שוק חינוכי סבוך המאפשר בחירה מרובה (שם). המערכת הממלכתית העברית משרתת כ-1,500 תלמידים וכוללת שלושה בתי ספר יסודיים ("ויצמן", "איתמר בן אב"י" ו"החשמונאים"), תיכון עיוני אחד ("עירוני ז") ותיכון מקצועי השייך לרשת "עמל". בעיר יש גם בתי ספר ייחודיים שאליהם מגיעים תלמידים מכל רחבי העיר תל אביב-יפו: בית הספר הפתוח והדמוקרטי ובית הספר לטבע. עם זאת, אף שקשה למצוא נתונים רשמיים שיעידו על כך, מתוך עדויות אפשר להבין שכדי להימנע ממערכת החינוך היפואית יהודים רבים שולחים את ילדיהם לבתי ספר בתל אביב ובבת ים, אגב זיוף כתובות המגורים בתעודות זהות. המערכת הממלכתית הערבית משרתת כ-4,000 תלמידים וכוללת ארבעה בתי ספר יסודיים

("חסן עראפה", "אג'אל", "אחוה" ו"אלוהרא"), שני בתי ספר על-יסודיים ("אג'אל" ו"מקיף י"ב") ובית ספר מקצועי ("מקיף כ"ב"). נוסף על אלה פועלת ביפו מערכת חינוך ערבית פרטית גדולה ויוקרתית, המונה כמה בתי ספר לתלמידים מגיל גן ועד תיכון. מערכת זו כוללת בית ספר צרפתי קתולי ("קולג' דה פֶּרֶר") המקנה תעודת בגרות צרפתית, בית ספר אנגלי פרוטסטנטי ("טביטה") המקנה בגרות אנגלית, בית ספר קתולי גדול ("טרה סנטה") ובית ספר אורתודוכסי ("סן מישל"). בין ספטמבר 2004 לאוגוסט 2011 פעל גם "יאפא", בית ספר דמוקרטי שהקימה האגודה למען ערביי יפו ("הראביטה") כדי לשמור על הזהות התרבותית הערבית לאחר שהפטריוארכיה האורתודוכסית ביקשה לכפות את לימודי השפה היוונית בבית הספר האורתודוכסי (Levy & Massalha, 2010). כ-20% מילדי יפו הערבים לומדים במוסדות העבריים בעיר, ובית הספר ויצמן הוא אחד מהם.

בית הספר ויצמן שבשכונת לב יפו ניצב במקומו זה עשרות שנים. זהו בית ספר יסודי, הכולל גם כיתות גן וחטיבה צעירה. השינויים שעבר משקפים את התהליכים שהתחוללו ביפו. הוא הוקם בשנות הארבעים של המאה העשרים כבית הספר הפלסטיני "אלוהרא", וכלל אז שני מבנים - מבנה צפוני ששימש בית ספר לבנות ומבנה דרומי ששימש בית ספר לבנים. לאחר 1948 והתרוקנותה של יפו מאוכלוסייתה הפלסטינית עברו המבנים לשמש את החינוך הממלכתי העברי והפכו כעבור שנים לבית הספר היסודי ויצמן. בשנות השמונים, עם כניסת הערבים לשכונה, החלו רבים מהם לשלוח אליו את ילדיהם. לאורך שנות התשעים התקיים סטטוס-קוו בלתי מוצהר שלפיו מכסת הערבים בבית הספר לא תעלה על 30% (זרחין, 2000, 2000b). כשעזבו היהודים את השכונה ואוכלוסיית הערבים גדלה מאוד, החל להתערער המאזן הדמוגרפי בבית הספר והפרופורציות השתנו ולא עמדו עוד על 30%-70%. השינוי הביא להתנגדויות רבות של יהודים מקרב תושבי השכונה והם נאבקו במינהל החינוך של עיריית תל אביב-יפו נגד הגידול במספר התלמידים הערבים.

קצב נטישת היהודים את בית הספר גבר עד ששיעורם ירד מתחת למחצית, והדבר נמשך עד שנת 2007. את השלב הזה בתהליך התפתחותו של בית הספר נכנה בהמשך הדברים "בריחת היהודים" (בדומה ל-white flight המוכר מהספרות האמריקאית). בשלב השני, שנמשך בין ספטמבר 2007 ליוני 2009, הפך המוסד לבית ספר ניסויי תחת הכותרת "מגיעים רחוק - מקימים גשר לחינוך יהודי-ערבי מעצים". שלב זה ייקרא "אינטגרציה רב-תרבותית". לקראת סוף שנת 2009 החל שלב שלישי ובו הציעה העירייה לתנועה הרפורמית, באמצעות בית דניאל (גוף של מרכזי דניאל ליהדות מתקדמת), להיכנס לחטיבה הצעירה של בית הספר ולנהל את אחת מכיתות הגן שבו כמסלול נפרד. את השלב הזה נכנה "הפרדה בתוך שילוב". מטרת המחקר היא להבין לעומק את ההתפתחויות הללו מנקודות המבט של השותפים להן, וביניהם קבוצות ההורים השונות - יהודים ותיקים, ערבים מוסלמים ונוצרים ויהודים "חדשים" (שהגיעו ליפו כחלק מתהליך הג'נטריפיקציה שתואר); הנהלת בית הספר ויועציה; עיריית תל אביב-יפו; והתנועה הרפורמית. בכוונתנו לנסות להבין את השלכות שלבי ההתפתחות של בית הספר על האפשרויות והמגבלות של השילוב החינוכי בין ערבים ויהודים בתוך קונפליקט קשה, עוינות הדדית ואי-שוויון כלכלי ופוליטי ניכר. אנו מניחים שככל שתגדל מידת העירוב בין יהודים לערבים במגורים, כן ירבו בתי הספר הדומים לבית הספר ויצמן - בתי ספר מעורבים בעל כורחם. כדי לסייע לבתי הספר האלה להתמודד עם המכשלות הצפויות להם חשוב להבין את התהליכים שעבר בית הספר ויצמן.

## שיטת המחקר

המחקר מתבסס על מגוון סוגי נתונים הכולל ראיונות עומק, מסמכים רשמיים, תצפיות וסקירת עיתונות. הראיונות נערכו עם כ-20 שותפים שונים להתפתחויות ובהם הורים, מורים, נציגי הנהלת בית הספר, נציגי סמינר הקיבוצים (ששימשו כיועצים להנהלת בית הספר), נציגי התנועה הרפורמית ונציגי מחלקת החינוך במשלמה ליפו (מסגרת ארגונית שבאמצעותה עיריית תל אביב-יפו מובילה את פיתוחה של יפו) שהיו מעורבים בתהליך. בין ההורים שראיינו היו גם כאלה שהיו פעילים בוועד ההורים והובילו את המאבקים בבית הספר וגם הורים פעילים פחות, שהקשר עמם נוצר בשיטת "חבר מביא חבר". בחרנו להתמקד באוכלוסיית המבוגרים ולא בילדים משום שהנחנו שההורים מתמודדים עם הבחירות החינוכיות עבור ילדיהם.

הראיונות נערכו בשנים 2010-2011. כל ריאיון נמשך כשעה וחצי בממוצע וחלק מהמראיינים רואיינו פעמים אחדות.<sup>6</sup> בראיונות שאלנו את הנחקרים על רשמיהם לגבי המציאות היפואית בכלל ועל התרשמותם מהתהליכים שעבר בית הספר, וביקשנו מהם להסביר את ההתפתחויות שחלו בו. כל המראיינים רואיינו בעברית ולעתים היה נדמה כי קשיי שפה אצל הורים ערבים הגבילו את יכולת הביטוי שלהם. תהינו גם אם העובדה שאנו יהודים משפיעה על הדברים שנאמרו במהלך הראיונות.

מלבד הנתונים שנאספו בראיונות ניתחנו גם מסמכים שונים. ביניהם היו מסמך הניסוי שהוגש למשרד החינוך - מסמך המתאר את האג'נדה של בית הספר בתקופת הניסוי - ותכניות נוספות שכתב הצוות החינוכי של בית הספר. צפינו בישיבות ועד ההורים וניתחנו כתבות שעסקו בבית הספר והתפרסמו בעיתונות.<sup>7</sup>

## כרוניקה של כישלון

על סמך החומרים האמפיריים שנאספו בנינו את תיאורם של שלושה שלבים בהתפתחות השילוב היהודי-ערבי בבית הספר ויצמן.

### השלב הראשון: בריחת היהודים וניסיונות ראשונים של הפרדה, 2000-2007

עד שנות השמונים היה במרכז יפו רוב יהודי מובהק, שכן לאחר המלחמה ב-1948 רוכזו הערבים במערב העיר, בשכונת עג'מי. עם גילוי הפוטנציאל הנד"לני של אזור זה, החל בו תהליך ג'נטריפיקציה, ובהדרגה החלה האוכלוסייה הערבית לצאת מעג'מי למזרח העיר ולשלוח את ילדיה לבתי ספר במרכז יפו. בית הספר ויצמן היה בית הספר היחיד בשכונת לב יפו. במהלך שנות התשעים שמרה עיריית תל אביב-יפו על יחס קבוע של ערבים ויהודים בבית הספר (זרחין, 2000).<sup>8</sup> הסטטוס-קוו הזה הופר בשנת 2000 כאשר פופו, ערבייה שעבדה כמורה

6 כל השמות במאמר זה בדויים אלא אם צוין אחרת.

7 מעורבותם של החוקרים במתרחש בבית הספר מחקרית בלבד. נטלי לוי גדלה ביפו ומתגוררת בה, ובני משפחתה למדו בבית הספר בעבר.

8 באתר ynet פורסמה ביולי 2000 כתבתו של תומר זרחין על בית הספר ויצמן. בכתבה אמר דובר עיריית תל אביב-יפו כי "בכל מדינת ישראל אחוז האינטגרציה נע בדרך כלל ביחסים של 30 אחוזים מול 70 אחוזים, לכן נעשו ויסותים דומים במשך כל השנים ביפו ברוח זו".



לאנגלית בבית הספר, ביקשה לרשום ללימודים את בנה שעלה לכיתה א. פופו מספרת:

כשהלכתי לרשום לא קיבלו אותו בטענה שלא הייתה לו רמה של שפה עברית. התעקשתי, כתבתי מכתב לבג"ץ, ולפני שהוא הגיע לשם קיבלו אותו. בעקבות זה שקיבלו אותו הרבה הורים ערבים שרצו להתקבל לויצמן אחריי נענו בחיוב. פתחתי פתח להורים ערבים שהיו עד אז בערך 20%.

פופו היא אישה משכילה ממשפחה נוצרית מיוחסת בעיר, והיו לה הכוחות החברתיים והתמיכה המתאימה להוביל את ההתנגדות למדיניות המכסות שהייתה נהוגה עד אז בבית הספר. הדבר לא עלה בידם של הורים אחרים שפניותיהם נדחו קודם לכן. צעדה זה פרץ את הסכר ואיפשר את כניסתם של ערבים תושבי העיר לתוך בית הספר ללא הגבלה או ניתוב. לאחר החשיפה שקיבל המקרה של פופו קראו ההורים היהודים לשמור על צביונו היהודי של בית הספר. בעקבות זאת ניסתה העירייה למתן את כניסת הערבים. אחד הצעדים שנקטה בשנת 2001 היה פיצול של בית הספר לשני מוסדות: ויצמן העברי ואלזהרא הערבי (רותם, 2002). על המדיניות החינוכית שהופעלה באותה תקופה אפשר ללמוד מדבריו של אורי יהל ז"ל, מנהלה לשעבר של מחלקת החינוך במשלמה ליפו:

מינהל החינוך, בכדי לפתור את הבעיה היהודית-ערבית, פתח בית ספר ערבי בסמוך לבית ספר ויצמן במחשבה שערבים ילכו לבית ספר ערבי ויהודים לבית ספר יהודי. אבל זה לא הוכיח את עצמו, בגלל הריבוי הטבעי הערבי, ובגלל שיש ערבים שתמיד יתעקשו ללכת לבית ספר יהודי.

זו הייתה למעשה נקודת מפנה. מעתה ואילך הואץ תהליך עזיבת התלמידים היהודים, ואילו יותר ויותר תלמידים ערבים הצטרפו למוסד. המשלמה ניסתה ליצור אינטראקציה ושילוב בין שני בתי הספר שחלקו את אותו מרחב ועודדה שיתופי פעולה בין המורים והפסקות משותפות, אך נכשלה בניסיונותיה. גם לאחר הפיצול בין שני בתי הספר המשיכו הערבים לרשום את ילדיהם לבית הספר העברי ויצמן, בשל האפשרויות העדיפות שהציע לילדיהם, ואילו היהודים המשיכו לברוח ממנו. פופו סבורה כי הפיצול לא צלח גם בגלל הפער בין האוכלוסייה הנוצרית והמוסלמית ביפו: "בית ספר (אל)זהרא נהיה תחת חסות יותר מוסלמית ודתית, ואז הנוצרים מאוד לא רצו להתקבל, וגם המוסלמים הלא-דתיים התעקשו להתקבל לויצמן". כדי להמשיך את קיומו של ויצמן כבית ספר עברי ניסו הנהלתו ורשויות החינוך בעיר למשוך אליו את האוכלוסייה היהודית בדרכים שונות. אחת מהן הייתה הניסוי שהחל בו בשנת 2007, ניסוי שאמור היה לשמש פתרון מערכתי שיגביל את שיעור הערבים בבית הספר ל-50%.

### השלב השני: הניסוי - מבריחה לאינטגרציה רב-תרבותית, 2007-2009

הניסוי נועד להפוך את הקערה על פיה ולהתייחס לשילוב ולעירוב הרב-תרבותי בבית הספר כאל יתרון במקום כאל בעיה. הגישה הזו באה לידי ביטוי במטרות הניסוי, שצוינו בבקשה שהגיש בית הספר בשנת 2007 לגף ניסויים ויזמות במשרד החינוך: "הפיכת ביה"ס למקום

המעניק חינוך מעצים ומכבד לקהילה היהודית ולקהילה הערבית אותן הוא משרת. ביה"ס ישאף ליצור משתי הקהילות שבו, המאופיינות במוקד קונפליקטואלי עמוק של קבוצות ההשתייכות שלהן, קהילה אחת הפועלת במסגרת ארגון חינוכי אחד". השינוי אושר והניסוי יצא לדרך בשנת הלימודים תשס"ח (ספטמבר 2007). במסמכי הבקשה הצהיר בית הספר על מטרתו:

מתן מענה חינוכי מעצים לקהילה הערבית ולקהילה היהודית, ביחד ולחוד, פיתוח תוכניות לימודים בתחום החינוך הלשוני לתלמידים דוברי ערבית על מנת לאפשר להם הן שליטה טובה וברת תחרות בשפה העברית והן שליטה טובה בשפה ובתרבות הערבית, [...] פיתוח תוכנית לימודים רב תרבותית משותפת שתקדם פתיחות וגישה פלורליסטית, פיתוח תוכנית משותפת לחינוך מוסיקלי כתומכת בחינוך רב שפתי ורב תרבותי. (ההדגשות במקור)

מסמכי הבקשה תיארו תמורות רבות בחיי היומיום הבית-ספריים מבחינת מבנה בית הספר והרכבו, התכנים הנלמדים בו, שפת ההוראה ועוד:

ברמת סמלי הזהות, צפוי לוח השנה שלנו להשתנות, ומעתה נכיר ונכבד גם את החגים המוסלמים והנוצריים. לצד ההכרה בסמלים הדתיים נקיים בירור לגבי מקומם של הסמלים והטקסים הלאומיים של כל קהילה, ונבחר את דרכנו ביחס למידת הביחד ומידת הלחוד שאנו רוצים לקיים סביב שאלת הזהות הלאומית שלנו.

שינוי מהותי נוסף יהיה כניסתן של מורות ערביות לצוות ביה"ס, עובדה שתשפיע על כל הרבדים: מהתלמידים, דרך ההורים ועד למורים. בכיתת האם, שהיא כיתה המורכבת ממספר שווה של תלמידים דוברי עברית ודוברי ערבית, תשולבנה שתי מורות: ערבית ויהודית. רוב הלמידה תעשה במשותף, בעוד שבשעות ה"לחוד" תתקיים העמקה בלימודי שפה ותרבות ערבית ובלמודי התרבות היהודית-ישראלית במרחבי למידה נפרדים. תחום נוסף שישתנה באופן משמעותי יהיה נוכחותה של השפה הערבית בביה"ס. (ההדגשות במקור)

מעניין לציין שעקרונות הניסוי כאילו נלקחו מהעקרונות המנחים את בתי הספר הדו-לשוניים שהוזכרו קודם. ייתכן שנוסחו בהשפעתם. בתהליך החשיבה ובתכנון הניסוי הייתה מעורבת גם קבוצת ההורים. פופו, שהייתה סגנית יו"ר ועד ההורים, מתארת את המוטיבציה שהניעה אותה להשתתף בתהליך ולתמוך בניסוי, גם אם הגביל את אחוז התלמידים הערבים בבית הספר ל-50%:

לא הייתה ברירה. אם אחוז הערבים יהיה יותר גדול מהיהודים, באופן אוטומטי הבית ספר ייסגר או יהפוך לערבי כי היהודים לא יקבלו את זה. לא יכול להיות בית ספר יהודי עם רוב ערבי. זה אבסורד באמת. גם חלק גדול מהערבים לא רוצים את זה. הם רוצים בית ספר יהודי. (ההדגשה שלנו)

ביודעין ובגלוי פופו אומרת, "רצינו להגביל את הערבים במטרה חיובית, שנהיה חצי-חצי, כדי

שהיהודים לא יברחו, כי אנחנו באמת רוצים ביחד ולא לבד". פופו רצתה כל כך שבנה ילמד במסגרת יהודית עד שהלכה בעצמה והתדפקה על דלתותיהם של הורים יהודים בקהילה, ושכנעה אותם לרשום את ילדיהם לבית הספר. זאת כדי שילדיה לא יצטרכו לעבור למוסד חינוכי יהודי אחר, דבר שהיה עשוי לקרות אילו הפך בית הספר ויצמן לערבי. הערבים חששו לא רק מאחוז הערבים הגבוה בבית הספר ומעזיבת היהודים, אלא גם משינויי התכנים. כאמור, במסגרת הניסוי הוחלט לתת מקום לאוכלוסייה הערבית, לתרבותה ולשפתה, אך תגובת הערבים לכך הייתה מפתיעה. לדברי פופו, "בהתחלה הערבים מאוד פחדו מזה, אבל אמרנו להם שזה לטובתם. שזה לא פייר שהילדים ילמדו בשפה שאינה שפת אמם". גם בתכנית החינוכית של בית הספר לשנת הלימודים תשס"ט מתוארת תגובת ההורים הערבים:

מעניינת לא פחות הייתה תגובתם של ההורים הערבים, שרבים מהם הביעו תרעומת ביחס לשינוי המוצע. בקב' הורים שדנה בשינוי בשנה שעברה הביעו אמהות ערביות חשש מפני הבלטת הזהות הערבית: "כשבאנו לכאן בחרנו לילדינו בי"ס יהודי שמדברים בו עברית, ולא ביקשנו ביטוי לזהות הערבית, והנה אתם מציעים להבליט אותה. למה?" טענות אלו היו מלוות בחשש שמטרת השינוי ליצור הפרדה בין התלמידים הערבים והיהודים.

עבור הערבים לא נתפסה ההפרדה כחלק משיח מעצים אלא כניסיון הדרה מן המרחב המשותף. גם בעיני האוכלוסייה היהודית הוותיקה לא היה תהליך הניסוי מובן מאליה וההתנגדויות אליו היו רבות. היהודים הוותיקים קיבלו על עצמם את הניסוי לא מתוך שכנוע אידיאולוגי אלא מתוך חוסר ברירה, ורק משום שהבטיח להגביל את מספר התלמידים הערבים בבית הספר. בתכנית השנתית של בית הספר מתואר יחסה של האוכלוסייה היהודית הוותיקה כלפי הניסוי:

מבחינת ההורים היהודים מדובר בניסיון אמיץ ללכת כנגד כל מה שהורגלו לו בעבר, כנגד תחושות בטנם, ומתוך חשש שביה"ס עלול להפסיק להיות בי"ס יהודי. למרות זאת, קיבל ועד הורי ביה"ס החלטה לקבל את הכיוון החדשני של בי"ס יהודי המכיר בזהות הערבית תוך הצבת תנאי אחד - שמירה על שוויון בין מס' התלמידים היהודים למס' התלמידים הערבים.

למרות הפערים בין המוטיבציות החל הניסוי. גלעד, מורה בבית הספר ואחד ממובילי המהלך, סבור שעל אף הקשיים התרחש בבית הספר תהליך חדש וחיובי. הוא מספר כי "בשנה הראשונה מורות ערביות לימדו שיעורי זהות ומורשת. מה שעוד קרה הוא שהתחלנו לחגוג את החגים - חנוכה עם כריסמס ואל-אדחא, קראנו לזה 'חג החגים'. התחזק הקשר עם המתנ"ס הערבי-יהודי, התכנים השתנו, השימוש בערבית הפך יותר רווח, עודדנו את זה". אורלי, שהייתה מנהלת בית הספר באותה תקופה, מוסיפה:

במהלך שנתו הראשונה של הניסוי חלק מן ההורים היהודים קיבלו את המעבר מאוד קשה ולא רצו שיכירו חגים אחרים. היו מעט אנשים קולניים שצעקו כנגד, אך בית הספר המשיך בפעולות הריכוך. לילדים הערבים זה עזר שמישהו דיבר בשפתם - ברמת ההרגשה והלמידה.

לקראת שנתו השנייה של הניסוי קיבל בית הספר ליווי מקצועי וייעוץ מהמרכז לפדגוגיה ביקורתית בסמינר הקיבוצים, אולם דווקא אז נפל דבר. קשה לדעת כיצד היה עולה הניסוי ולאילו כיוונים היה מתפתח בית הספר אלמלא המכה שניחתה עליו מבחוץ בשלהי 2008, כשפרצה בעזה מלחמה (המכונה "עופרת יצוקה"). המלחמה שלהבה יצרים לאומיים בקרב יהודים וערבים בישראל ובאזור. הדבר בא לידי ביטוי באנטגוניזם אתני גובר מצד יהודים לא מעטים בבית הספר. גלעד מספר:

קרה לנו משבר בינואר. הייתה מלחמת עזה ברקע, וההורים היהודים פשוט לא רשמו את הילדים. הם אמרו שאם זה הופך לבית ספר ערבי הם רוצים להוציא את הילדים. בעיתונות כבר סגרו את בית הספר, והאווירה הייתה מאוד קשה... הייתה אי-וודאות מוחלטת, הרבה שמועות, היה כאוס בבית ספר מבחינת האווירה. ועד ההורים איים בשביתה, היה כעס על העירייה, כעס על המנהלת מצד ההורים, הייתה סערה, והיו ניסיונות להציל. היו קונפליקטים בתוך הצוות. אני אמרתי שאנחנו חייבים להיות אקטיביים, המנהלת חשבה שזה לא התפקיד שלנו - זה תפקיד של העירייה ושל משרד החינוך.

בחורף תשס"ט החל בית הספר לעלות לכותרות (שלמה, 2009). במקומון זמן תל אביב, לדוגמה, פורסמה ב-30.1.2009 כתבה שכותרתה "טרנספר נוסח בית ספר ויצמן". בכתבה נאמר כי "הדו-קיום בבית ספר ויצמן נכשל: מתחילת שנת הלימודים הנוכחית עזבו את בית הספר 22 תלמידים יהודים, ונשקלת האפשרות לעשותו מוסד לתלמידים ערבים בלבד. היהודים יעברו ללמוד בבתי ספר אחרים" (ספינגולד, 2009). כעבור זמן מה מסר מינהל החינוך של עיריית תל אביב-יפו שבית הספר ייסגר כי אין בו מספיק יהודים, והיהודים יורשו לעבור לבית ספר אחר. אחר כך קיבלה אורלי מכתב מהעירייה וממשרד החינוך ובו נאמר כי הם מקפאים את הניסוי מכיוון שכשל. בעקבות הפסקת הניסוי סיפרה אורלי:

זה היה ניסוי נגד כל הסיכויים. האוכלוסייה חלשה, היהודים והערבים לא נכנסו לסיפור של בית ספר רב-תרבותי מתוך אמונה פוליטית בשותפות, אלא מלית ברירה... בתוך מציאות כזו אי אפשר לשאת דגל. זה שטחי וצדקני מדי, ואי אפשר היה לטעון הכול במטען אידיאולוגי. צריך לראות את המורכבות.

יוסי, יהודי ותיק ויו"ר ועד ההורים דאז, סבור כי הניסוי נכשל בגלל הדמוגרפיה היפואית. לטענתו היהודים היפואיים לא יכולים היו לסבול את היותם מיעוט בתוך בית הספר. "מה שהרס אותנו [את הניסוי] זה התגברות שהביאו הערבים לבית ספר, ואז נהיה 70% ערבים, 30% יהודים. ה-50% שלהם נהפך להיות 70% ושלנו נהיה 30%".

התחושה הייתה שהניסוי לא הצליח לגייס אידיאולוגית את האוכלוסייה היהודית הוותיקה. לצד זאת טען אורי יהל, מנהל מחלקת החינוך במשלמה, כי בית הספר לא קיבל גיבוי ממסדי ובמובנים רבים העירייה הכשילה אותו. לטענתו,

דווקא הקול השפוי שנשמע בתוך המערכת החינוכית כנראה לא קיבל גיבוי. [...] מנהל החינוך עמד מהצד. אולי היה צריך לתת יותר תקציבים, להשיג מורים יותר טובים, לעשות הכנה בעבודה קהילתית כמו קבוצות הורים, היה צריך להכשיר את

הקרקע באיזושהי צורה כדי שהדבר הזה יקרום עור וגידים, ובסוף זה לא הסתייע. [...] לא היה סיוע מורלי. הסיוע המורלי היחידי שהמנהלת קיבלה הוא ממסגרות מבחוץ. היה פה איזושהו פספוס של המערכת שלא דחפה אותו בשתי ידיים. בסופו של דבר אורלי והצוות שלה נשארו בודדים עם הפרויקט. יש פה ייצורי כלאיים בספור הזה, וזה בגלל שלעירייה אין מדיניות, מדיניות של בת יענה.

גם אורלי המנהלת מאשימה את העדר התמיכה מצד העירייה ומשרד החינוך בכישלון הניסוי. לטענתה, "בעיניי זאת פאשלה של קובעי מדיניות, חוסר רצון להתמודד עם אתגר מאוד גדול, ואתגר של כל המערכת - מול הערבים, אוכלוסיות חלשות". היא ויהל סברו כי סירובה של העירייה לעמוד מאחורי הניסוי ולהגביל את מספר הנרשמים הערבים ל-50% סתם עליו את הגולל. העירייה נמנעה מהגבלת מספר התלמידים הערבים משום שחששה להתעמת עם גורמים פוליטיים מקומיים ומתביעות משפטיות מצד הורים ערבים שילדיהם לא יורשו להירשם לבית הספר.

אילנה, מרצה ומרכזת מסמינר הקיבוצים, סבורה כי המערכת חששה מדי מההורים היהודים ולא העצימה את המורים והתלמידים הערבים כפי שהתכוונה לעשות מלכתחילה. היא קובלת על כך שההנהלה לא העניקה גיבוי למורים הערבים:

בפועל... המחנכות הערביות הן העוזרות והסייעות של המחנכות היהודיות. יחסי הכוח נשמרו. זה אחד הדברים שהמערכת מאוד פישלה בהם. היא העדיפה את זה בשביל לסתום את הפה להורים (היהודים) - אמרה שהערבייה מסייעת במקום להגיד שיש שתי מחנכות, שעושות איזושהו תהליך.

הניסוי נכשל. רבים תולים את האשמה בעירייה ובכך שלא נשמר שוויון בשיעורי הקבלה של ערבים ויהודים לבית הספר. אילנה טוענת שהניסוי לא הרחיק לכת דיו מבחינה רב-תרבותית, ואילו המורה גלעד מאשים את המלחמה בעזה. נדמה כי מה שהכשיל את הניסוי היו הקושי והחשש של כל אחד מהגורמים "ללכת עד הסוף" עם המודל, מתוך החשש מביקורת הן מהצד הליברלי והן מהצד הלאומי-יהודי. כל זה התרחש בצלה של הסלמה נוספת בסכסוך הישראלי-פלסטיני, שצמצמה עוד יותר את מרחב התמרון. השפעתה של המלחמה על היחסים בין הקבוצות האתניות בבית הספר ממחישה עד כמה קשה לנתק בינם ובין הקונפליקט המתרחש ברמה האזורית.

באפריל 2009 פורסמו בעיתון הארץ הדברים הבאים:

בעיריית תל אביב דוחים את ההאשמות בדבר חוסר גיבוי לבית הספר. לדברי גורם בעירייה, בשנת הלימודים הבאה ימשיך בית הספר לפעול, "אבל אי אפשר לומר זאת בוודאות לגבי העתיד". עוד אומרים בעירייה כי "חייבים לחזק את האוכלוסייה היהודית בבית הספר. הדרך לכך היא להעניק צביון יהודי ייחודי, שלא פוגע בתלמידים הערבים, למשל דרך החיבור עם התנועה ליהדות מתקדמת". (קשתי,

2009)

התבטאות זו מסמנת את השלב הבא בהשתלשלות העניינים - כניסת התנועה הרפורמית לתמונה.

## השלב השלישי: הפרדה בתוך שילוב, 2009-2011

שיתוף הפעולה עם התנועה הרפורמית סימן את המעבר מפתרון הנשען על תפיסה רב-תרבותית לכזה המחזק את הצביון היהודי, בתקווה שהדגשתו תעודד הרשמה של יהודים לבית הספר. מעניין לציין שעיקרון זה מנחה לא מעט בתי ספר עבריים הניצבים בפני הרשמה גוברת של תלמידים ערבים. כך, למשל, בדיקת נתוני משרד החינוך (שביט ושויד, 2013) מעלה כי כרבע מתוך 18 בתי ספר יסודיים ממלכתיים עבריים שבהם יש מיעוט ערבי גדול (5% ומעלה) בחרו לתגבר את לימודי היהדות. אנו מניחים שהדבר נועד לעודד הרשמת יהודים, בדומה למה שהתרחש בבית הספר ויצמן. ביוזמתה של עיריית תל אביב-יפו קיבלה התנועה הרפורמית, באמצעות בית דניאל, את האחריות לנהל את אחד משני גני הילדים כמסלול נפרד וייחודי. בית דניאל פעל כעמותה עצמאית ולכן לא היה כפוף לכללים שחייבו את בית הספר לקבל כל תלמיד מאזור הרישום. הדבר איפשר לעמותה להפעיל מכסות רישום נפרדות עבור יהודים וערבים. אורלי, מנהלת בית הספר, מתארת את שיתוף הפעולה עם בית דניאל:

מרכז בית דניאל רצה לפתוח גן של היהדות המתקדמת. בתחילה הרגשתי לא בנוח עם הרעיון כי זה נשמע פלורליסטי מדי ולא יוכל לעבוד באוכלוסייה הזו. אבל זה פתר את הבעיה: ההורים היהודים יכולים היו להירגע כי אפשר היה להגביל את מספר הערבים - זו עמותה ולא גן ממלכתי. ותוך יומיים נרשמו 22 ילדים יהודים. להם היה אינטרס לשמור על רוב יהודי. העניין המעניין היה שמיד אחר כך הגיעו פניות רבות מצד הורים ערבים שרצו לרשום את ילדיהם לגן.

דפנה, בכירה בבית דניאל, מספרת כי הכניסה לבית הספר ויצמן לא הייתה מובנת מאליה עבור הארגון. לדבריה, "מבחינתנו זה להכניס ראש בריא למיטה מאוד מאוד חולה. זה בית ספר שיש לו מוניטין קשה ברמה אקדמית, העניין של יהודים וערבים, ועניים, אלימות וסטיגמה קשה". אולם משבחרה התנועה הרפורמית להשתלב בבית הספר ניסתה לשלב בין ערכיה ותכניה, העוסקים בחינוך פתוח וליברלי, ובין המרחב הרב-תרבותי היפואי. דפנה מציינת כי "ברמה הארגונית התאים לנו מקום של דו-קיום, ושיש בו גם אוכלוסיות חלשות. ולהיות צינית עד הסוף - אולי אנחנו מפסידים כסף כל יום, אבל בסופו של דבר אני מאמינה שנקבל תרומות מחו"ל לעניין הזה".

בספטמבר 2009, כשבית דניאל נכנס לבית הספר, הוא קיבל מנדט לנהל את אחת מכיתות גני החובה ולהמשיך לגדול בתוך בית הספר עם תלמידיה, בתנאי שהגן יישאר יהודי. כך מתארת דפנה:

העירייה אמרה, אם אתם לוקחים את זה - שזה יהיה גן יהודי. הם אמרו שבעצם אנחנו כעמותה יכולים לעשות את הסינון הדמוגרפי שהעירייה לא יכולה לעשות. אמרנו שלא בטוח שאנחנו יכולים, ושנית, בטוח שאנחנו לא רוצים. אנחנו לא נהיה מכשיר של העירייה כדי לעשות אפרטהייד בבית ספר ויצמן. [...] אנחנו מבינים שיש פה איזושהי מציאות שהורים רוצים חינוך יהודי לילדים שלהם. זה לגיטימי, למה שלי בצפון תל אביב יהיה את זה ולהם לא? גם להם מגיע, ומגיע להם גם חינוך איכותי. ומצד שני - אנחנו לא מתכוונים לדחות ערבי שמוכן שהילד שלו יתחנך חינוך יהודי. וסוכם שהתפיסה תהיה שכן יהיה רוב יהודי.

בשנת הלימודים תש"ע אכן נפתחו במקום שתי כיתות גן מקבילות - האחת של בית דניאל ובה רוב יהודי, והשנייה ממלכתית ובה אך ורק ילדים ערבים. בכיתה של בית דניאל למדו בשנה זו 22 ילדים יהודים, חמישה ילדים לזוגות מעורבים וחמישה ערבים, בעיקר נוצרים (בשנה שאחריה למדו בחטיבה הצעירה עשרה ילדים ערבים-נוצרים, תשעה מתוכם במסלול של בית דניאל). שתי כיתות הגן חלקו את אותה מרחב ונפגשו בהפסקות. מנאל, אימא נוצרייה ששני ילדיה לומדים בבית הספר, לא ראתה בחיוב את הגעתם של הרפורמים שכן רעיון ההפרדה הרתיע אותה. היא מספרת, "מהרפורמים לא הייתי מרוצה. להפריד בין הילדים - כיתה אחת רק יהודים וכיתה אחת רק ערבים... כל הרעיון הוא להיות ביחד. אבל בית הספר היה במצב קשה שהם הסכימו לכל דבר, העיקר שייכנסו שמה יהודים". לטענתה של דפנה, העירייה הייתה פסיבית וחסרת מדיניות ברורה, ולמעשה נתנה לרפורמים יד חופשית ובלבד שישמרו את הנוכחות היהודית במערכת החינוך בלב יפו.

שתי האוכלוסיות, הערבית והיהודית, היו חשדניות כלפי המהלך אך קיבלו אותו בלית ברירה, כדי שבית הספר לא ייסגר ויהפוך לערבי. האוכלוסייה היהודית הסכימה משום שרצתה לחזק את ההפרדה שהביאו עמם הרפורמים ולהגדיל את מספר התלמידים היהודים בבית הספר, ולעומתה האוכלוסייה הערבית קיוותה שבאמצעות חיזוק ההפרדה תימנע סגירת בית הספר העברי. הגם שהאידיאולוגיה הרפורמית, אמונתיה ותפיסת עולמה לא היו הבחירה הטבעית של אף אחת מהקבוצות הללו, הן שיתפו פעולה עם המהלך, כל אחת מתוך האינטרסים שלה ומתוך הבנה שאין בכוחן לייצר פתרון טוב יותר במציאות הנוכחית. התנועה הרפורמית, מצדה, קיבלה לידיה הזדמנות פז - ניהול כיתה צומחת בתוך מוסד ממלכתי. התנועה הצליחה למשוך עשרות משפחות ללמוד בגן. הצלחתה הפתיעה את כל המעורבים בדבר, שכן במשך שנים טענה העירייה שאין מספיק יהודים ביפו ועל כן מספרם בבית הספר מידלדל. ההישג הגדול ביותר של הרפורמים, כפי שמתארת דפנה, היה יכולתם למשוך את ה"יהודים החזקים":

פנינו לאוכלוסייה היהודית האמידה ביפו, וההישג הגדול שלנו הוא שבשנה הזו יש בגן 8-9 משפחות של הורים שכף רגלם לא דרכה בויצמן קודם, אוכלוסייה יהודית חזקה - עיתונאים, אמנים, גרפיקאים, שבאו ליפו בגלל הרומנטיקה שלה (ובגלל) שהיא מקום מדליק. הם לא היו שולחים את הילדים שלהם לבית ספר כזה, ואיכשהו הצלחנו לשכנע אותם שכמו שעשינו בצפון העיר נעשה בויצמן, והם הלכו איתנו, הימרו עלינו.

כניסת היהודים מהמעמד הבינוני-גבוה הכניסה לשדה ממד מעמדי שנעדר ממנו עד אז. היהודים החדשים, המזוהים לכאורה עם עקרונות חילוניים וליברליים של פתיחות וסובלנות, התרחקו בדרך כלל מבית הספר ואחדים מהם הצטרפו אליו רק בשלב שבו בית דניאל יצר את ההפרדה. לכניסתם של "הצפונבונים", כפי שכונו על ידי חלק מהוותיקים, היו השלכות מרחיקות לכת, והיא יצרה דינמיקה חדשה בבית הספר ובין הקבוצות השונות. כאשר שאלתי את יוסי, יהודי ותיק ויו"ר ועד ההורים, כיצד הוא מסתדר עם ההורים החדשים שהתווספו לוועד, הוא סיפר:

תראי, הם מרגישים את עצמם מעל היפואים הפשוטים האלה פה, אבל... גם בוועד כשהם יושבים איתנו הם כל פעם מנסים הם רק לדבר, והם יודעים הכול והם עושים

הכול, אבל אנחנו יודעים להשתיק אותם, לא נותנים להם. אתם באתם מאיפה שבאתם, כמה אתם שונים מאיתנו? בזה שאתם יותר עשירים, זה שיש לכם יותר יכולת לתת לילדים שלכם? אבל בתכלס אתם אותו דבר כמונו, אז באתם לפה, תתנהגו כמו שאנחנו.

היחס לקבוצה הזו היה אמביוולנטי. במובנים מסוימים היא הצילה את בית הספר ומנעה את סגירתו משום שתרמה לגידול האוכלוסייה היהודית בו. עם זאת, האוכלוסייה הוותיקה מייחסת לקבוצה התנשאות על רקע מעמדי ותרבותי, והדבר בא לידי ביטוי בניכור ובמאבק כוח בין הקבוצות. היהודים הוותיקים מרגישים כי הם מפסידים משני הכיוונים: מצד אחד הם חשים מיעוט לאומי במרחב היפואי, ומצד שני היהודים החדשים, שעמם הם חולקים זהות לאומית ולכן הם בעלי הברית הטבעיים שלהם, דוחים אותם. אולם דפנה מספרת שלצד המורכבות המעמדית והתחדדות הפערים בין הקבוצות השונות, כניסתם של היהודים החדשים לבית הספר הביאה גם לחיבורים העוקפים את הממד הלאומי ומבליטים את הזהות המעמדית:

נוח מאוד לעיתונאי יהודי לשבת ולשוחח עם ערבי נוצרי עורך דין, מאשר עם מנקה רחובות יהודי. מבחינה תרבותית הקרבה יותר טבעית... אני מניחה שרוב היהודים הצפוניים פה הם מין מצביעי עבודה ושמאלה. אין להם התנגדות עקרונית שהילד שלהם ילמד עם ערבי או יהיה חבר של ערבי. אבל כשהם חושבים על הערבי שהם היו רוצים להתחבר איתו, הם חושבים על מין ערבי אשכנזי כזה.

נדמה היה, אם כן, שכניסת היהודים החדשים איימה על יציבות הדיכטומיה הלאומית שאפיינה עד אז את אוכלוסיית בית הספר. מחד גיסא היא הוסיפה שסע מעמדי לתוך הקהילה היהודית, ומאידך גיסא היא יצרה כביכול חיבור עם האוכלוסייה הערבית שנתפסה כילידית, מקומית ואותנטית. ההתחברות אל הערבים תאמה את הדימוי העצמי הפרוגרסיבי של היהודים השמאל-ליברלים החדשים. מעניין לציין שהחלוקה המעמדית עולה ישירות בראיונות עם ההורים וחברי הצוות היהודים. בקרב הערבים, לעומת זאת, סוגיית המעמד נותרת שקופה, והם נוטים להתמקד בשילוב בין הלאומים ובאפשרות לדו-קיום.

אלא שהקליידוסקופ שינה מהר מאוד את תצורתו. בספטמבר 2010, עם תחילת שנת הלימודים תשע"א, נשמעו מבין היהודים החדשים קולות שקראו להפרדה פיזית בין המסלול הייחודי של בית דניאל ובין שאר הכיתות בבית הספר. באותה שנה נפתחו במסלול של בית דניאל שלוש כיתות: כיתה א, שהייתה המשכה של כיתה הגן, ושתי כיתות חדשות של טרום-חובה וחובה. בריאיון עם דפנה בפברואר 2011 היא אומרת, "אנחנו רוצים [...] הפרדה פיזית מלאה, ואם אין הפרדה פיזית מלאה - אז לפחות חלקית". לטענתה, "יש המון רעש, בחלל המשותף יש השתלטות של כיתות אחרות. אני חולקת חלל עם כיתה אחרת שמפריעה לי. [...] זו אווירה של אלימות, צרחות... לצערי, המנהלת ניסתה לרתום את זה לעניין הפוליטי". לילך, המשתייכת לקבוצת היהודים החדשים ובתה הצעירה לומדת בגן של בית דניאל, מנמקת אחרת את הדרישה להפרדה:

הדרישה להפרדה הגיעה מזה שיש המון אלימות מהכיתות של הממלכתי. הם באים עם קללות. גם הילדים עצמם מרגישים פחות שווים, גם הגננות והמורות שלהם



מרגישות את זה כי הן כאילו עם הילדים היותר בעייתיים. [...] אנחנו לא רוצים שהם יהיו [קרובים אלינו], כי הם אלימים, להורים שלהם לא אכפת, כי אין שום קשר בין הכיתות, ויש את ההפרדה הזו אם רוצים או לא רוצים, גם בלי להגיד את זה.

הגן הממלכתי, שכל תלמידי ערבים, מסומן כגן הבעייתי והאלים שיש להתרחק ממנו. השילוב עם ערבים, שנתפס לפני כן כמשאב, הפך לעול.<sup>10</sup>

בסתיו 2010, בעקבות חילוקי דעות בין הנהלת בית הספר להנהלת בית דניאל, יזמה המנהלת מהלך שנועד לבטל את המסלולים הנפרדים. במכתב שהוציאה לעיריית תל אביב-יפו ב-29.11.2010 היא טענה כי לצד כיתות בית דניאל פועלות כיתות ממלכתיות שבהן רוב מוחלט של ערבים. לטענתה, "מגמת ההפרדה הולכת ומעמיקה ומייצרת בפועל שני 'ויצמנים' בשני מישורים - חינוכי-ערכי וארגוני". ואולם לאחר חודשים אחדים שבמהלכם נידון העניין בעיריית תל אביב הוחלט כי בכל זאת תתקיים הפרדה פיזית בבית הספר: בית דניאל יקבלו אוטונומיה חינוכית על הגנים והכיתות שלהם ויפעלו בקומה נפרדת מזו של הכיתות הממלכתיות.

בישיבת ועד ההורים של תלמידי ויצמן (לתלמידי בית דניאל היה ועד הורים נפרד) שהתקיימה ביוני 2011 קם קול צעקה. היהודים הוותיקים כעסו על הרפורמים וה"צפונבונים" ש"גנבו" את בית הספר, לא מרגישים חלק ממנו ומתנשאים מעליהם. אחת האמהות אמרה, "מי שלא רוצה - שלא יהיה [כאן]". הם כעסו על ההתייפויות והתמיכה המעושה בכו-קיום, על הצביעות והגזענות שהתגלו בדרישה של בית דניאל להפריד את שני חלקי בית הספר. ההורים הערבים, שהיו שקטים במהלך הישיבה, היו המומים מהמתרחש. התברר שרובם לא היו מודעים כלל להתפתחויות סביב דרישת ההפרדה. אחת מהם סיפרה שרשמה את נכדה לגן של בית דניאל וכעת אינה יודעת מה לעשות. אחרת אמרה, "תזמינו את כל ההורים ותסבירו להם. פעם ראשונה שאני שומעת את זה, ואני בהלם". אימא אחרת, יהודייה שנשואה לערבי, סיפרה שבנה שלומד בבית דניאל התחיל לבטא אמירות גזעניות נגד ערבים, אף שגם הוא ערבי.

היו גם גילויי כעס רבים על העירייה שלטענתם הפקירה את בית הספר, לא נתנה לו גיבוי מתאים ועודדה הלכה למעשה את ההפרדה בין בית דניאל למסלול הממלכתי. במחאה על יוזמת ההפרדה החליט הוועד לאחד כוחות ולצאת למאבק. לטענתה של מיכל, אם יהודייה מקבוצת היהודים החדשים, מי שלקחו חלק אקטיבי בניהול המאבק היו בעיקר יהודים ותיקים, אמהות ממשפחות מעורבות והיא ובן זוגה, שחשו מחויבים אידיאולוגית לשילוב. ב-26 ביוני 2011 השבית הוועד את בית הספר וקרא לעירייה לחדש את שיטת המכסות ליהודים וערבים בבית הספר, אך להפסיק את ההפרדה בין הכיתות. תגובת עיריית תל אביב פורסמה בעיתון הארץ ב-1 ביולי 2011:

ביום שלישי קיימו נציגי ההורים פגישה עם מנהלת מינהל החינוך בעיריית תל אביב, דפנה לב. היא הבהירה להם כי אינה יכולה לקבוע מכסות שיגבילו את מספר התלמידים הערבים בבית הספר. מאידך, אמרה, אינה מוכנה גם ליצור הפרדה מבנית בין הכיתות בשני המסלולים... "כולם אומרים 'שהעירייה תפתור את הבעיה', כאילו

10 הגן הערבי נתפס אצל ההורים היהודים כאלים, אך אין ברשותנו נתונים בית-ספריים המגבים תפיסה זו או סותרים אותה.

שלי יש איזה מטה קסמים ואני יכולה להביא עוד כך וכך יהודים או לשכנע ערבים ללכת לבית ספר אחר", דוחה לב את טענות ההורים. "זה מצב בלתי פתיר", היא אומרת בתסכול, "אין כאן צד שיוצא מנצח או שקיבל את מלוא הפתרון. זאת המציאות הדמוגרפית ביפו. מי שבא לחיות שם צריך להסתגל אליה או לוותר עליה. אף אחד לא כפה עליהם להיות שם". (ליאור, 2011)

בעקבות העימותים והחשיפה התקשורתית,<sup>11</sup> התנועה הרפורמית החליטה לפרוש מבית הספר ויצמן בתום שנת הלימודים תשע"א. נשמעו טענות על כך שהיוזמה לפרישתה הייתה דווקא של מינהל החינוך בעירייה. מכל מקום, הפרדת המסלולים בוטלה ובית הספר חזר לניהול עירוני בלעדי. רבים מן היהודים החדשים החליטו להוציא את ילדיהם מבית הספר, והמנהלת הוחלפה במנהל חדש.

## דיון

בהשוואה למידת הסגרציה האתנית בארצות דמוקרטיות אחרות, בישראל יש הפרדה רבה מאוד בין יהודים לערבים. ההפרדה מתבטאת באזורי מגורים נפרדים, באי-השוויון המעמדי וההשכלתי, בדפוסי ההשתתפות והמפגש בתחום המוסדי - במערכות החינוך, הפוליטיקה, הצבא והדת. הסגרציה בין הקבוצות מתבטאת גם בשיעורים נמוכים מאוד של נישואין וחיברות בין חבריהן, מדדים מקובלים לאינטגרציה חברתית. ההפרדה בין הקבוצות כה קיצונית עד שהיא נתפסת בשיח הציבורי כמובנת מאליה. גם חוקרים רבים במדעי החברה מתייחסים אליה כך ומפרידים בדרך כלל בין נתונים המתייחסים לשתי הקבוצות.

על רקע המציאות העגומה הזו בולטים לעין תהליכים אטיים של שילוב בין שני הלאומים. מונטרסקו ורבינוביץ (Monterescu & Rabinowitz, 2007) הראו שמספר הערים המעורבות הוכפל מאז שנות השמונים. הגידול במספר הערבים המתגוררים בערים יהודיות או מעורבות עתיד לגדול בשנים הבאות משני טעמים. ראשית, האוכלוסייה הערבית החיה כבר היום ביישובים מעורבים גדלה. שנית, ביישובים הערביים יש מחסור אקוטי בדיוור. המעמד הבינוני הערבי גדל בהדרגה ורבים מחבריו המבקשים לשפר את תנאי הדיוור שלהם עוברים מיישובים הצפופים שבהם גדלו ליישובים יהודיים או מעורבים מרווחים יותר, כגון נצרת עילית וכרמיאל. בני המעמדות הנמוכים בקרב האוכלוסייה הערבית המתקשים למצוא דיוור בר-השגה ביישוביהם עוברים לעתים לשכונות עניות ביישובים מעורבים או יהודיים כגון רמלה, לוד או חצור הגלילית. בעקבות השינויים הללו בדפוסי הדיוור יש לצפות לגידול בשיעור התלמידים הערבים בבתי הספר העבריים באזורים המעורבים, וגם לגידול במספר בתי הספר המעורבים. המחקר על בית הספר ויצמן עשוי להצביע על האתגרים וההזדמנויות שיעלו מתוך השילוב הגובר בין יהודים וערבים במערכת החינוך.

באחד הראיונות שערכנו עם מנהל מחלקת החינוך במשלמה ליפו, אורי יהל ז"ל, הוא אמר: "חינוך הוא צומת הדרכים שבו הכול נפגש - הפחדים, הדעות הקדומות, כל מה שאתה רוצה שיהיה לילדים, כל הזהויות - יהודית, ערבית, פלסטינית, הכול מגיע לתוך בית הספר, לכן זה

11 ביולי 2011 שודרה במוסף השבת של ערוץ 10 כתבה שעסקה בהפרדה הדו-לאומית בבית הספר ויצמן (עמית, 2011).

צומת נורא נורא גישי". כלומר, התהליכים המתנהלים בתוך בית הספר משקפים תהליכים המתרחשים בחברה הרחבה. זוהי הנחת היסוד של הסוציולוגיה של החינוך: מערכות חינוך הן בבואה של החברה הרחבה. אשר על כן, ניסיונות השילוב הבית-ספרי והאינטגרציה החברתית בין יהודים לערבים שוחים נגד זרם העוינות והקסנופוביה הרווחים בישראל. הלקח שלמדנו מויצמן איננו אופטימי.

מנקודת מבט יהודית, שילוב הערבים בבית הספר מהווה נטל סימבולי. לעומת זאת, עבור הערבים הלמידה בבית ספר עברי היא הזדמנות ומשאב. כך נוצר מעין מרדף טרגי שבו היהודים בורחים מבית הספר בעוד הערבים מחזרים אחריהם בתקווה שיישארו. כמו בתופעת בריחת הלבנים (ה-white flight), המוכרת ממחקרים על דה-סגרציה גזעית בארצות הברית (Coleman, 1975), גם כאן מצאנו שהאוכלוסייה היהודית שהתבססה כלכלית עזבה את יפו לטובת יישובים מבוססים יותר. רבים מבין היהודים שעודם גרים ביפו מצאו דרכים להימנע מלשלוח את ילדיהם לבית הספר ויצמן בשל חשש מהאוכלוסייה הערבית הגדולה בו ובשל עוינות כלפיה. המורכבות גדלה בשל תהליך ג'נטריפיקציה המתרחש לצד אותה בריחה: בעוד היהודים הוותיקים מדירים את רגליהם מהמרחב המעורב, יהודים ממעמד בינוני-גבוה מצטרפים אליו ומתייחסים לשילוב עם הערבים - עד גבול מסוים - כאל הון סימבולי. לאחר מלחמת עזה (מבצע "עופרת יצוקה"), כשגברו העוינות והחשש ההדדיים בין הלאומים ובבית הספר נותרו יהודים בודדים בלבד, הצעד המתבקש היה לוותר על ויצמן כעל בית ספר עברי ולצרף את המבנה שלו לבית הספר הערבי אלזהרא. אולם ככל הנראה העירייה ומשרד החינוך לא ראו בכך צעד אפשרי, משום שלנוכחות העברית בלב יפו יש משמעות סמלית ברמה הלאומית: בתי הספר העבריים, כמו בסיס גלי צה"ל וכמו ההתיישבות הדתית-לאומית בשכונת עג'מי, מסמלים את האחיזה היהודית ביפו. מדינת ישראל היהודית מעוניינת כנראה לחזק נוכחות זו ולמנוע ערביזציה מוחלטת של יפו; אף שיש בה רוב יהודי היא נתפסת עדיין כעיר ערבית בשל חשיבותה התרבותית וההיסטורית לעם הפלסטיני ובשל השיעור הגבוה למדי של התושבים הערבים בה. צעד אחר אפשרי היה למנוע מהערבים בשכונה להירשם לבית הספר ולחייבם ללמוד בבתי הספר העבריים ביפו. צעד כזה היה עשוי להאט את קצב הבריחה היהודית. עיריית תל אביב-יפו, בדמותה של מנהלת מנהל החינוך, דחתה את האפשרות הזו דווקא מתוך ערכים פרוגרסיביים של שוויון אזרחי; העירייה קרועה בין מחויבותה לנוכחות יהודית ביפו ובין מחויבותה לשוויון הזדמנויות המקנה לכל דיכפין בשכונת לב יפו זכות ללמוד בבית הספר ויצמן. המתח בין שתי המחויבויות הללו משקף היטב את המתח בין הערכים היהודיים והדמוקרטיים האמורים להנחות את מדינת ישראל וממחיש עד כמה קשה ליישבו.

מאז שנות השמונים מתמרן בית הספר בין הקצוות הללו. בשנות התשעים נשמר סטטוס-קוו שהותיר את אחוז הערבים "נסבל". לאחר מכן, בתחילת שנות האלפיים, ויתר בית הספר על מחצית משטחו בתקווה שהשטח הנותר ייהד. משנכשל הדבר, בשל המחויבות לחוק הדמוקרטי המקנה שוויון הזדמנויות בהרשמה ליהודים וערבים, נוסה המודל הרב-תרבותי. מודל זה התפשר על טהרת תכני הלימוד העבריים לטובת הזכות החוקית להגביל את מספר הנרשמים הערבים. המודל נכשל משום שהעירייה לא הסכימה להגביל את חופש ההרשמה של ערבים. שוב הקשתה הדמוקרטיה על המעוניינים לשמר את המאחז היהודי בבית הספר. בשלב הבא הוחלט לנסות לייחד את מחצית בית הספר על ידי הדתה-לייט ולהפוך את חלקו

לבית ספר מעין-פרטי המחויב לערכי יהדות ודמוקרטיה ליברלית. שוב נעשתה חלוקה: כיתה אחת לערבים וכיתה שנייה ליהודים ולמיעוט ערבי, נוצרי בעיקר. הפעם הדבר נכשל בשל הזרות שחשו היהודים המקומיים, המזרחיים ברובם, כלפי ה"צפונבונים" והרפורמים. שני הקצוות התרבותיים הללו לא התחברו זה לזה.

אפשר לדון בהתפתחויות שסקרנו גם מפרספקטיבת המיקרו ולשאול מי היו השותפים לשילוב, מה היו מניעיהם להצטרף לבית הספר הזה וכיצד הם מתייחסים להתנסות בו. המחקר העלה חוסר סימטריה בין המוטיבציות של היהודים הוותיקים ושל הערבים שבחרו לשלוח את ילדיהם לבית הספר. ככלל, היהודים הוותיקים אינם מעוניינים שילדיהם ילמדו לצד שיעור גבוה של תלמידים ערבים. מגורים בשכנות לערבים, לימודים עמם וחשיפה שוויונית לשפתם ולתרבותם תורמים לתחושת הנחיתות והמוחלשות שקיימת בקרבם גם כן. אפשר להניח שבני היהודים הוותיקים הלומדים בבית הספר ויצמן נותרו בו בשל העדר יוזמה, יכולת או ברירה מצד הוריהם.

לעומת היהודים הוותיקים, הערבים בבית הספר לומדים בו דווקא מתוך יוזמה מסוימת מצד הוריהם. הבחירה הקלה עבורם הייתה לשלוח את הילדים לאחד מבתי הספר הערביים באזור. רוב הערבים בני המעמד הבינוני ביפו שולחים את הילדים לאחד מבתי הספר הסלקטיביים הכנסייתיים או לאג'אל הסלקטיבי הציבורי. רוב האוכלוסייה הערבית הענייה שולחת את הילדים לבתי ספר ערביים ממלכתיים. הבחירה בבית הספר ויצמן מבטאת דווקא מודעות, אמיתית או מדומה, להבדלים איכותיים בינו ובין בתי הספר הממלכתיים הערביים, העדפה מודעת של חינוך עברי על פני חינוך ערבי ויוזמה של ההורים. כלומר, לעומת היהודים הוותיקים, שעבורם בית הספר ויצמן הוא ברירת מחדל, עבור הערבים הלומדים בו הוא ביטוי לבחירה אקטיבית.

ובכל זאת, ההורים הערבים פסיביים למדי בכל הנוגע להתנהלותו של בית הספר. המאבקים מתנהלים בעיקר על ידי היהודים חברי ועד ההורים. הערבים אינם משחקים במגרש ביתי; הם מרגישים זרות ומקבלים את הדין גם כשהוא עומד בסתירה לאינטרסים שלהם. עניינם הוא בקידום החינוך העברי בבית הספר משום שלשמו באו, אבל הם מבינים גם שהדבר מחייב את בלימתו של גל ההשתלבות הערבית בו. כך הם נתונים בעמדה אכזרית שבה מימוש עניינם מצריך את בלימת חבריהם וקרוביהם ומחייב אותם להצניע את ערבותם.

קבוצת היהודים החדשים, אנשי המעמד הפרופסיונלי, שבמשך שנים רבות נעדרה ממערכת החינוך הציבורית ביפו, החלה לשלוח את ילדיה לבית הספר ויצמן בעיקר לאחר כניסתה של התנועה הרפורמית אליו. נראה שהדמיון התרבותי והערכי בין הרפורמים ובין היהודים החדשים יצר אצל חברי הקבוצה רושם שהחינוך שתעניק התנועה הרפורמית יהיה איכותי ויהודי וכי ילדיהם ימצאו בידיים טובות. אחדים מהם ראו בבית הספר הזדמנות להשתלב-כביכול בקרב הקהילה הערבית-ילידית המקומית. הגן של התנועה הרפורמית איפשר להם "להיות עם ולהרגיש בלי". ילדיהם אמנם למדו במתחם משותף עם ילדים ערבים, אולי אף שיחקו עמם בהפסקות והשתתפו יחד בפעילויות, והדבר הלם במידה רבה את הדימוי העצמי הליברלי שלהם; אך ההפרדה בין הגנים הגנה על ילדיהם מהשפעותיה השליליות של אינטגרציה מעמדית ותרבותית. ובכל זאת קבוצת ההורים הזו נטשה את הפנטזיה האוריינטליסטית משהבינו חבריה עד כמה עמוקים ההבדלים התרבותיים בינם ובין האוכלוסייה המקומית, הערבית והיהודית כאחד.

מבחינה חברתית-כלכלית, היהודים החדשים דומים ליהודים ששלחו את ילדיהם לבתי הספר הדו-לשוניים שחקר בקרמן. גם שם התגלו הבדלים בין יהודים לערבים במוטיבציות להשתתף בפרויקט השילוב. בקרמן מדווח כי בניגוד להורים יהודים, שמניעיהם היו אידיאולוגיים - דו-קיום ואחוזה יהודית-ערבית - הורים ערבים רבים בחרו בבתי הספר הללו כי תפסו אותם כאיכותיים יותר מהאלטרנטיבות שניצבו בפניהם (Bekerman, 2003a). הוא מציין שרבים מהיהודים, שהגיעו מטעמי אידיאולוגיה, עזבו את בית הספר במהלך השנים עד שבחטיבת הביניים רק מעטים מהם נותרו בו.

הלקח שאפשר ללמוד מנטישת המעמד הבינוני את בית הספר ויצמן ואת בתי הספר הדו-לשוניים הוא שבניסיונות עתידיים לשלב ערבים ויהודים במערכת החינוך יש להיזהר מלהתבסס על מוטיבציות אידיאולוגיות בלבד. הורים שידם משגת מחויבים בראש ובראשונה לאיכות החינוך של ילדיהם. הם יפעלו ממניעים אידיאולוגיים כל עוד הדבר לא יהיה כרוך בהקרכת העתיד ההשכלתי והכלכלי של ילדיהם.

מחקרנו העתידי ישווה בין בתי ספר בערים מעורבות חדשות (לדוגמה, כרמיאל ונצרת עילית) לבתי ספר בערים מעורבות ותיקות (ערביות בעברן - יפו, עכו, חיפה, לוד ורמלה). ננסה לבחון אם יש הבדל בהתייחסות הממסד והציבור לאינטגרציה בערים שבהן שיח האזרחות היהודי גובר על שיח האזרחות הליברלי, ולבדוק באיזו מידה התייחסות זו משפיעה על הצלחתה או על כישלונה של האינטגרציה.

## מקורות

- איכילוב, א' ומזאווי, א"א (1997). בחירה בחינוך ומשמעויותיה החברתיות בקהילה הערבית ביפו. *מגמות, לח*(3), 421-432.
- אל-חאג', מ' (1996). חינוך בקרב הערבים בישראל: שליטה ושינוי חברתי. ירושלים: מאגנס.
- גביון, ר' (1999). האם שוויון מחייב שילוב? המקרה של מערכת החינוך הממלכתית ביפו. ירושלים: מכון ון ליר בירושלים.
- גונן, ע' והדס, א' (1994). יהודים וערבים בשכונה מעורבת ביפו. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- דהאן, י' ויונה, י' (1999). מערכת החינוך בתקופת מעבר: מקולקטיביזם מדינתי לאינדיבידואליזם אזרחי. בתוך א' פלד (עורך), *חמישים שנות חינוך בישראל* (עמ' 163-177). ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- המרכז למחקר חברתי כלכלי (2007). *הסקר החברתי*. תל אביב: עיריית תל אביב יפו.
- זרחין, ת' (2000, א, 16 ביולי). ההורים לא רצו "יותר מדי" ערבים: בעירייה נכנעו. *ynet*. אוהור ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-31218,00.html>
- (2000, ב, 26 באוגוסט). תלמידים ערבים שאיימו לעתור לבג"צ, התקבלו לבי"ס. *ynet*. אוהור ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-78850,00.html>
- חורי ג' (2011, א, 5 ביוני). ראש העיר גפסו: נצרת עילית היא עיר ליהודים בלבד. *הארץ*. אוהור ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://www.haaretz.co.il/hasite/pages/1230289.html>
- (2011, ב, 6 ביוני). קריאות לפטר את ראש עיריית נצרת עילית שהתבטא בגזענות. *הארץ*. אוהור ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://www.haaretz.co.il/news/education/1.1176318>
- חזן, ח' ומונטרסקו, ד' (2011). עיר בין ערביים : לאומיות מזדקנת ביפו. ירושלים: מכון ון ליר

בירושלים.

יונה, י' וספורטא, י' (2003). לאומיות, מגדר ואתניות בחינוך המקצועי בישראל. תיאוריה וביקורת, 22, 35-66.

יעקובי, ח' (2005). חיי השגרה בלוד, על כוח זהות ומחאה מרחבית בעיר המעורבת לוד. ג'מאעה. אוחר ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: [http://humweb2.bgu.ac.il/jamaa/sites/default/files/upload/article/khyy\\_hshygrh\\_blvd\\_yqvby.pdf](http://humweb2.bgu.ac.il/jamaa/sites/default/files/upload/article/khyy_hshygrh_blvd_yqvby.pdf)

יעקובי, ח' ופנסטר, ט' (2006). עיר ישראלית או עיר בישראל? שאלות של זהות, משמעות ויחסי כוחות. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.

לוי, ג' (2006). חינוך. בתוך נ' ברקוביץ וא' רם (עורכים), אי/שויון (עמ' 181-188). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

ליאור, א' (2011, 1 ביולי). בית ספר יסודי יהודי-ערבי היחיד בלב יפו בסכנת סגירה. הארץ. אוחר ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1233256.html>

מונטרסקו, ד' (2007). הקהילה הפלסטינית ביפו - דו"ח חברתי תכנוני. ירושלים: שתי"ל. — (2008). זהות ללא קהילה, קהילה מחפשת זהות: פוליטיקה מרחבית ביפו. מגמות, מז, 484-517.

מונטרסקו, ד' ופביאן, ר' (2003). "כלוב הזהב": ג'נטריפיקציה וגלובליזציה בפרויקט גבעת אנדרומדה, יפו. תיאוריה וביקורת, 23, 141-178.

סבירסקי, ש' (1981). לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל, ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות. תל אביב: מחברות למחקר ולביקורת.

— (1990). החינוך בישראל - מחוז המסלולים הנפרדים. תל אביב: ברירות. סמוחה, ס' (2013). לא שובדים את הכלים - מדד יחסי ערבים-יהודים בישראל 2012. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ספינגולד, ק' (2009, 30 בינואר). טרנספר נוסח בית ספר ויצמן. nrg. אוחר ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://www.nrg.co.il/online/54/ART1/847/046.html>

עיריית תל אביב-יפו (2012). רבעים ושכונות בתל אביב יפו 2011. תל אביב: המרכז למחקר חברתי כלכלי והיחידה לתכנון אסטרטגי בעיריית תל אביב-יפו.

עמית, א' (2011). החלום ושברו - מי רוצה להפריד בין יהודים לערבים בפרויקט האופטימי של יפו? ערוץ 10. אוחר בתאריך 28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=821783>

קישק, י' (2006, 30 בנובמבר). ראש עיריית רמלה התנצל על דבריו הגזעניים. וואלה. אוחר ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://news.walla.co.il/?w=/9/1016351>

קשתי, א' (2009, 28 באפריל). יפו: סכנת סגירה מרחפת מעל ביה"ס היהודי ערבי ממלכתי היחיד בארץ. הארץ. אוחר ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://www.haaretz.co.il/news/education/1.1258031>

רוטברד, ש' (2005). עיר לבנה, עיר שחורה. תל אביב: בבל.

רותם, ת' (2002, 13 במאי). ביפו עוברים מדו קיום להפרדה. הארץ. אוחר ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://www.haaretz.co.il/misc/1.793862>

רכס, א' (2007). דילמות של חינוך בערים מעורבות. בתוך א' רכס (עורך), יחד אך לחוד - ערים מעורבות בישראל (עמ' 39-51). תל אביב: תכנית קונרד אדנאואר ומרכז משה דיין,

## אוניברסיטת תל אביב.

- שביט, י' ושויד, א' (2013, דצמבר). שילוב והפרדה בין ערבים ליהודים במערכת החינוך. הרצאה בפני צוות מדיניות חינוך, מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- שלמה, מ' (2009, 8 בפברואר). בית הספר המעורב ביפו בסכנת סגירה. *mynet*. אוהור ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://www.mynet.co.il/articles/0,7340,L-3668394,00.html>
- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge, MA: Perseus Books.
- Bekerman, Z. (2000). Dialogic directions: Conflicts in Israeli/Palestinian education for peace. *Intercultural Education*, 11, 41–51.
- (2002a). Can education contribute to coexistence and reconciliation? Religious and national ceremonies in bilingual Palestinian–Jewish schools in Israel. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 8, 259–276.
- (2002b). The discourse of nation and culture: Its impact on Palestinian–Jewish encounters in Israel. *International Journal of Intercultural Relations*, 26, 409–427.
- (2003a). Never free of suspicion. *Cultural Studies: New Methodologies*, 3, 136–147.
- (2003b). Reshaping conflict through school ceremonial events in Israeli Palestinian– Jewish co-education. *Anthropology & Education Quarterly*, 34, 205–224.
- Bekerman, Z., & Horenczyk, G. (2001). Bilingual education in Israel: Final report submitted to the Ford Foundation. Jerusalem: School of Education, The Hebrew University of Jerusalem.
- (2004). Arab–Jewish bilingual co-education in Israel: A long-term approach to inter-group conflict resolution. *Journal of Social Issues*, 60, 389–404.
- Brown v. Board of Education, 347 U.S. 483 (1954).
- Clotfelter, C. T., Ladd, H. F., & Vigdor, J. L. (2002). Segregation and resegregation in North Carolina's Public School Classrooms. *Law Review*, 8, 1463–1511.
- Coleman, J. (1975). Recent trends in school integration. *Educational Researcher*, 4(3), 3–12.
- Coleman, J. S., Campbell, E. Q., Hobson, C. J., McPartland, F., Mood, A. M., Weinfeld, F. D., & York, R. (1966). *Equality of educational opportunity*. Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Giles, M. W. (1978). White enrollment stability and school desegregation: A two-level analysis. *American Sociological Review*, 43(6), 848–864.
- Levy, G., & Massalha, M. (2010). Yaffa, a school of their choice? *British Journal of Sociology of Education*, 31(2), 171–183.
- Monterescu, D., & Rabinowitz, D. (Eds.) (2007). *Mixed towns, trapped communities: Historical narratives, spatial dynamics, gender relations and cultural encounters in Palestinian-Israeli towns*. London: Ashgate.

- Moody, J. (2001). Race, school integration, and friendship segregation in America. *The American Journal of Sociology*, 107(3), 679–716.
- Resh, N., & Dar, Y. (2012). The rise and fall of school integration in Israel: Research and policy analysis. *British Educational Research Journal*, 38(6), 929–951.
- Shrum, W., Cheek, N. H., & Hunter, S. M. (1988). Friendship in school: Gender and racial homophily. *Sociology of Education*, 61, 227–239.
- Svirsky, M., Mor-Sommerfeld, A., Azaiza, F., & Lazarowitz, R. (2007). Bilingual education and practical interculturalism in Israel: The case of the Galilee. *The Discourse of Sociological Practice*, 8(1), 55–81.
- Wells, A. S., & Crain, R. L. (1994). Perpetuation theory and the long-term effects of school desegregation. *Review of Educational Research*, 64(4), 531–555.
- Yun, J. T., & Reardon, S. F. (2002, August). *Trends in public school segregation in the South, 1987–2000*. Paper presented at The Resegregation of Southern Schools? Conference, Chapel Hill, NC.